

Микола Кучерепа, Лілія Радчук

УКРАЇНСЬКА КАРТА

(Рецензія на монографію Трофимович Л., Трофимовича В. Небезпечне суперництво...Українське питання в зовнішній політиці Польщі та Радянського Союзу. 1938–1939 рр. – Рівне: Волинські обереги, 2013. – 284 с.)

Вивчення зовнішньої політики Польщі і Радянського Союзу крізь призму їхнього ставлення до українського питання в період 1938–1939 рр. – один з найсуперечливіших і найдраматичніших епізодів у світовій історії ХХ століття.

Відразу зазначимо, що вітчизняні та зарубіжні науковці доклали чимало зусиль з метою неупередженого вивчення міжнародної політичної кризи, що переросла у світову війну, в тому числі й досліджуваної у монографії проблеми. Доцільність вивчення представленої теми зумовлена не лише потребами історичної науки, але й геополітичною ситуацією навколо України, Польщі, Росії та інших держав. Усе це підтверджує доречність актуалізації проблеми висвітлення місця та ролі українського питання у зовнішній політиці Польщі та СРСР у 1938–1939 рр. і осмислення її на рівні сучасних підходів до історіописання. А тому значною подією у цьому є поява цікавого і потрібного дослідження Лілії і Володимира Трофимовичів «Небезпечне суперництво... Українське питання в зовнішній політиці Польщі та Радянського Союзу. 1938–1939 рр.», що побачило світ у 2013 році у рівненському виданні «Волинські обереги». Монографія досить солідна. Автори висвітлюють свої думки на 284 сторінках книги. Текст книги дозволяє переглянути багато стереотипів і міфів радянської історіографії, які виникли і активно насаджувалися тогочасною офіційною ідеологією як в історичній науці, так і у масовій свідомості.

Обрана авторами проблематика видання є надзвичайно актуальною і соціально важливою. В умовах державотворення все більшого значення набуває вивчення тих сторінок її історії, які

протягом тривалого часу в силу ідеологічних міркувань залишалися поза увагою дослідників. Вчені, завдяки книзі, отримали доступ до раніше невідомих документів.

Напередодні Другої світової війни українське питання опинилося в епіцентрі міжнародної політики. Українці, позбавлені реального права самостійно вирішувати свою долю, стали заручниками політичної гри, яку вели Німеччина, СРСР, Польща, Угорщина, Румунія, Велика Британія, США, Франція, Італія та інші держави. Серед них найбільшу зацікавленість українською проблемою у цей час проявляли нацистська Німеччина, більшовицький СРСР. Фюрер намагався розширити «життєвий простір», а Сталін силувався використати «українську карту» як один з дієвих засобів експорту комуністичної революції. Польща заявляла про створення незалежної України в межах УРСР. Німеччина і СРСР, зацікавлені у ревізії Версальської системи, враховуючи перебування українських етнічних територій у складі Польщі і нерівноправне становище українців у цій державі, намагалися чинити тиск на Варшаву.

Проблеми, пов'язані із українським питанням у 1938–1939 рр. в зовнішній політиці Польщі та Радянського Союзу, до нині викликають посилений інтерес як зарубіжних, так і вітчизняних істориків.

Не викликає заперечень структурна побудова книги. У вступній частині автори обґрунтовують актуальність та доцільність вивчення представленої теми, визначають мету й завдання дослідження, хронологічні і територіальні межі. Подано твердження про переосмислення низки домінуючих оцінок, концептуальних підходів, висновків в опрацьованій історіографії СРСР і ПНР, а також працях інших дослідників. Запропоновано нові уточнення та доповнення, підтверджені насиченою джерельною базою, хронологію історичних подій, явищ, фактів. Представлено низку цікавих та важливих цифрових даних.

Аналізуючи стан наукової розробки теми, історики наголошують на порівняно ґрунтовному висвітленні зовнішньої політики СРСР і Польщі у 1938–1939 рр., однак відзначають, що вперше спроби дослідження саме українського питання у зовнішній політиці обох держав в зазначений період фактично розпочалися лише в 1990-х роках. Усю наявну історіографію досліджуваної проблеми автори доцільно та вдало розділили на кілька груп: за походженням і періодом написання, тематичною спрямованістю.

Зокрема, вони окремо виділили історіографію СРСР і ПНР, емігрантську та діаспорну, а також сучасні українську, російську, західну, польську та білоруську.

Дослідники ввели до наукового обігу великий обсяг нових архівних документів та матеріалів. Найбільшу наукову цінність становлять численні неопубліковані матеріали, вперше запропоновані до наукового обігу, виявлені в Архіві нових актів у Варшаві, матеріали Центрального військового архіву в Рембертові, Архіву Ст. Кота, який розміщений в архіві закладу історії селянського руху. Наступну важливу групу джерел у монографії складають публікації дипломатичних документів і матеріалів. Використано цікаві нові та маловідомі, що становлять значний науковий інтерес, відомості документальних збірників, газет і журналів. Четверту важливу групу джерел, використаних у рецензованому дослідженні, формують матеріали особового походження, насамперед, щоденники і спогади політичних, державних і військових діячів, дипломатів СРСР, Польщі, Німеччини, Великобританії, Франції. Деякі з них унікальні, будучи єдиним джерелом відомостей стосовно висвітлення окремих подій і фактів у монографії.

У другому розділі книги, який присвячено Карпатській Україні в контексті європейської політики Польщі та Радянського Союзу, спираючись на відповідні архівні документи та матеріали, автори вдало висвітлюють складну дипломатичну політику провідних європейських держав в період чехословацької кризи. В епіцентр міжнародного протистояння у цей час, на їх думку, висунулась справа Закарпатської України. Після Мюнхенської конференції автори справедливо відзначають посилений інтерес Польщі та Угорщини до територіального переділу в зоні Підкарпатської Русі. Річ Посполита розпочала політику встановлення спільного кордону з «історичним другом» Угорщиною. Проте, наголошується у роботі, в досліджуваній історіографії залишається дискусійним питання, яка зі сторін – польська чи угорська – першою виступила з ідеєю спільного кордону. Автори справедливо зазначають, що головною перешкодою на шляху загарбницьких планів Польщі й Угорщини була Німеччина (с. 58).

Історики відмічають, що Третій Рейх вважав необхідним зберегти автономну Карпатську Україну під своїм необмеженим контролем, створивши таким чином бар'єр між Польщею та Угорщиною. Автори вбачають, що з військової точки зору польсько-

угорський кордон, а також будь-який згуртований блок країн був небажаним Вермахту (с. 59). За переконанням дослідників, проти встановлення спільного польсько-угорського кордону виступили західноукраїнські політичні сили, які справедливо прагнули незалежності та самостійності краю (с. 62).

У висновках до розділу вчені відзначають, що нацистська верхівка ціною поневоленого краю планувала проторувати шлях до німецько-радянського порозуміння, а заодно налаштувати Москву проти Варшави, ізолювати Польську Республіку, послабити Румунію, остаточно перетягти на свій бік Угорщину (с. 81). Однак, кремлівське керівництво, враховуючи міжнародну ситуацію, радянсько-німецькі домовленості, не виявило тоді активності в карпато-українському питанні, розраховуючи в майбутньому приднати Закарпаття до СРСР (с. 87).

Друга Річ Посполита і Радянський Союз різко негативно відреагували на державотворчі процеси в Карпатській Україні, побоюючись їхнього впливу на підпорядковані цим країнам українські землі, розглядаючи край як «український П'ємонт», з якого могло початися створення «Великої України» під німецьким патронатом. Дозволивши Угорщині окупувати Карпатську Україну, нацистське керівництво, як справедливо підсумовують дослідники, підтверджувало свою незацікавленість українським питанням, запрошуючи кремлівських керманічів до політичного зближення.

Використовуючи матеріали дипломатичних переговорів, мемюари та інші джерела, автори у третьому розділі показують, яке місце відводилось Польщі у стратегічних планах Радянського Союзу на 1938 – серпень 1939 рр. Вказується, що СРСР готувався до боротьби на два фронти: на Заході – проти Німеччини і Польщі та частково Італії, на Далекому Сході – проти Японії. Однак міжнародна напруженість 1938 р. і події навколо Чехословаччини, на частину території якої претендувала й Варшава, показали, що його військові приготування були спрямовані в першу чергу не проти Німеччини, а проти Польщі. На основі численних фактів у книзі зроблено висновок, що Друга Річ Посполита у той час, зважаючи на її проміжне географічне положення між Німеччиною та Радянським Союзом, фактично стала заручником ситуації. У кожного з її могутніх сусідів був свій, не закритий рахунок до неї. Так, Москва протягом усього міжвоєнного періоду, з однієї сторони, розглядала Польщу як антирадянський форпост Заходу, а з іншої,

– не змирилася з відновленими 1918–1919 рр. кордонами сусідньої держави, що створювало передумови для антипольських дій. СРСР намагався діяти методом дипломатичного тиску, пропагуючи ідею поділу Польщі. У середовищі міждержавних відносин закидалася думка про можливу угоду між Москвою і Берліном, якщо не сформується союз західних демократій з Радянським Союзом і якщо Друга Річ Посполита не піде з останнім на співпрацю. Москва не залишала надії залучити Варшаву до антигітлерівської коаліції, але реальна допомога полякам не входила в число інтересів Радянського Союзу. Таким чином останній лише намагався знайти шляхи для зближення з Німеччиною. Це не було помічено ні міністром закордонних справ Ю. Беком, котрий розглядав ситуацію в СРСР як досить складну, що виключала поле для маневру, ні польським послом у Москві В. Гжибовським, який передбачав, що Й. Сталін буде блефувати і не погодиться на спільний кордон з Третім Рейхом.

У контексті викладених вище фактів на арені міждержавних переговорів проступала українська проблема, яка відіграла вагомую роль у процесі радянсько-німецького зближення (с. 99). Відчуваючи необхідність вирішити питання українсько-польських відносин, Варшава розробила спеціальний документ, спрямований на його врегулювання. Дослідники виділяють два шляхи, якими передбачалося досягти порозуміння, але в жодному з них не ставилось питання про врахування українських інтересів. Це й підтвердила офіційна політика уряду, який у березні 1939 р. основним напрямом дій визначив «зміцнення польськості», що значно погіршило стосунки між двома народами і було свідченням серйозної недооцінки геополітичного розташування країни. Це отримало свої наслідки пізніше.

Дослідники наголошують, що окреме місце серед драматичних подій передвоєнного місяця мали тристоронні міждержавні переговори (Англія, Франція і СРСР), які відбувалися в серпні 1939 р. у столиці Радянського Союзу і мали своєю метою оформлення союзу проти німецької агресії. Їх зрив призвів до рішучого повороту в історії міжнародних відносин (с. 127). Але подібний розвиток подій не був дивним. Автори зазначають, що стратегічною метою Й. Сталіна було зближення з Третім Рейхом, а переговори з представниками британської і французької сторін – затягуванням часу (с. 129). Про це яскраво свідчить той факт, що 12 серпня, у день початку переговорів, нарком закордонних справ СРСР В. Моло-

тов на запитання представника МЗС Німеччини висловив готовність обговорити з офіційним Берліном польську та інші політичні проблеми (с. 132). Апогеєм обопільних перемовин між двома провідними державами стало підписання у ніч з 23 на 24 серпня Договору про ненапад і таємного додаткового протоколу про «розмежування сфер обопільних інтересів у Східній Європі» (с. 141). При цьому у рецензованій книзі наводяться цікаві дані про те, що союзники Польщі (Франція, Англія) знали про зміст таємного протоколу, проте у Варшаву, судячи з усього, відповідної інформації не надіслали. Тому Ю. Бек помилково вважав, що радянсько-німецькі домовленості не ставлять Польщу у найгірше становище (с. 143–144).

У монографії наголошується на тому, що, готуючи напад на Польщу, гітлерівці заздалегідь планували розіграти «українську карту» (с. 145). У той же час українські політичні середовища, вважаючи неминучим європейський воєнний конфлікт, пов'язували з ним далекосяжні політичні плани. За таким планом, війна мала б кардинально змінити карту Європи, що поставить українське питання як актуальну проблему міжнародної політики. Відтак, українські легальні організації робили ставку на можливу війну між західними країнами і більшовицьким СРСР. Тому їхнім планам суперечив назріваючий із весни 1939 р. німецько-польський конфлікт. Лише ОУН намагалась використати його для реалізації українських державницьких устремлінь, тому налагодила контакти з спецслужбами рейху. Проте, як справедливо відзначають автори, зближення Берліна та Москви зруйнувало плани українських політиків, через що вони сприйняли його негативно (с. 148).

Особливе зацікавлення викликає четвертий розділ монографії, присвячений вторгненню СРСР у Польщу. За переконанням дослідників, підготовку до можливих військових дій керівництво Радянського Союзу розпочало після укладення пакту Молотова-Ріббентропа, оголосивши всезагальну військову повинність та посиливши чисельний склад військових гарнізонів на західному кордоні. Оперуючи архівними матеріалами, автори дослідження переконані, що кремлівським керівництвом був розроблений детальний план військових дій проти Речі Посполитої, незважаючи на підписаний з нею договір про ненапад (с. 151).

Вчені доводять, що рішення про підготовку військової операції було прийняте 6 вересня. За дорученням вищого керівництва

наркомати внутрішніх та закордонних справ терміново систематизували відомості про Польщу, а найголовніше про її етнічно чисельний склад населення. Із одержаних результатів вказувалося, що в Станіславському, Тернопільському, Новоградському, Брестському і Волинському воєводствах поляки становили менше 25 % населення, у Львівському і Віленському – до 50 %, в Білостокському – понад 50 %. А тому, мовляв, цілком обґрунтованим та правомірним виступає рішення «повернути» зазначені землі до складу радянських України і Білорусії.

Аналіз опублікованих документів наводить дослідників на думку, що з'єднання Червоної армії одержали завдання не стільки звільнити населення Західної України і Західної Білорусії, для чого вистачило б відтіснити польські війська на угорську та румунську території, а розгромити Військо Польське, ліквідувати Другу Річ Посполиту як державу, в якій Радянський Союз вбачав протягом усього міжвоєнного періоду потенційного ворога (с. 152).

Історики відмічають, що усупереч зацікавленості Берліна у вступі Червоної армії на територію Польщі, яка була віднесена до «сфери інтересів СРСР», сталінське керівництво не поспішало встрявати у війну та виконувати зобов'язання таємного протоколу, намагаючись зберегти моральне обличчя в очах світової громадськості та не виглядати агресором перед власним народом, оскільки після укладення Ризького миру 1921 р. більшовицький уряд жодного разу не піднімав питання про необхідність возз'єднання західних земель Білорусії та України.

Вторгнення на територію західного сусіда СРСР обґрунтовували немічністю та недієздатністю Польської держави при перших військових невдачах, гнобленням української та білоруської меншин. Матеріали, що наведені в книзі, свідчать про агресивний характер зовнішньої політики СРСР, який, вступивши в змову з нацистською Німеччиною, був зацікавлений у розгромі збройних сил Другої Речі Посполитої, ліквідації її державності, захопленні і приєднанні обумовлених таємних протоколом територій. З цією метою була проведена військово-політична підготовка «визвольного походу» Червоної армії та масштабна пропагандистська кампанія щодо його обґрунтування (с. 185). Зокрема, в книзі зазначено, що підготовка і входження радянських частин на територію сусідньої держави супроводжувалися розпалюванням антипольських настроїв серед особового складу, підбурюванням населен-

ня Західної України до зведення рахунків за минуле, до знищення «експлуаторів», пограбування їхнього майна, а також до боротьби з українським національним рухом (с. 177). Спираючись на численні факти, дослідники відзначають, що активна пропаганда велася і серед польських оборонців, яким свідомо насаджувалась брехня, що Червона армія прийшла допомогти їм у війні з німцями. Останнє, значною мірою, відповідало офіційній дипломатичній позиції Москви перед вторгненням на територію Польщі, чим вдалося забезпечити цілковиту несподіванку для керівництва і Верховного командування країни переходу збройними силами РСЧА радянсько-польського кордону.

Окремо дослідники розглядають питання про значення української проблеми в зовнішній політиці СРСР восени 1939 р. Як видно з тексту розділу, на дипломатичному рівні питання про поділ Польщі (межі, сфери впливу тощо) піднімалося в перші дні переходу її кордону Червоною армією. Автори послідовно, на основі опрацьованих джерел висвітлюють складний переговорний процес між Радянським Союзом та нацистською Німеччиною щодо переділу Речі Посполитої. Московські переговори закінчилися підписанням 28 вересня договору про дружбу і кордон між СРСР і Німеччиною. На думку авторів монографії, вересневий договір «узаконив» результат двох агресій проти Польщі – нацистської і більшовицької. Вкрай негативним результатом домовленостей стала втрата Україною своїх етнічних земель: Холмщини, Підляшшя і Лемківщини.

Особливе зацікавлення викликає реакція населення західно-українських земель і УРСР на військові та зовнішньополітичні акції Німеччини та Радянського Союзу. Її супроводжують наведені влучні цитати. Дослідники вказують, що чималий вплив на ставлення жителів Західної України до нової влади справляв тогочасний стан українсько-польських відносин. Можна погодитись із думкою вчених, що саме національна політика офіційної Варшави, а також практичні дії деяких польських політичних організацій витворили у масовій свідомості українців категорично негативне ставлення до Польської держави (с. 197). Звідси, справедливо виникає думка, неоднозначним було сприйняття ними вступу у Західну Україну Червоної армії.

Різноманітні джерела свідчать, як доводять автори дослідження, що переважна маса українців, а також євреїв, на відміну від

поляків, вітала прихід Червоної армії. Разом з тим, застерігають науковці, було би серйозною помилкою односторонньо трактувати, спрощувати тодішню ситуацію. Вкрай негативно зустріли вступ радянських військ на західноукраїнські землі члени ОУН та інших національних організацій, українська політична еліта в цілому. Насторожено і з острахом до цього поставилась і частина українського населення (с. 203).

У висновках до розділу вчені справедливо відзначають, що використавши вікові прагнення українського народу до соборності, СРСР здійснював приєднання західноукраїнських земель силовими методами, всупереч міжнародному праву.

Останній, п'ятий розділ монографічного дослідження, присвячений українському питанню в політиці польського еміграційного уряду в жовтні–грудні 1939 року. Вказується, що генерал В. Сікорський, який очолював уряд, вживав заходів для того, щоб добитися засудження радянсько-німецького «Договору про дружбу і кордон». Уряд послідовно виступав за відновлення довоєнних кордонів Польщі, враховуючи, звичайно, входження до її складу Східної Галичини та Західної Волині. Вчені висловлюють думку, що поляки усвідомлювали – без досягнення порозуміння з українцями на нових засадах втримати ці території, а також розширити сферу свого впливу в Центральній і Східній Європі, демократизувати країну після закінчення війни буде неможливо. Варте уваги зауваження авторів дослідження про те, що свою політику щодо української проблеми уряд В. Сікорського вимушений був узгоджувати з планами західних держав, що прагнули залучити СРСР до табору союзників.

Чи не найчіткіше, на наш погляд, позиція еміграційного польського уряду щодо українського питання висловлена, власне, самим В. Сікорським у листуванні із К. Соснковським у жовтні–листопаді 1939 р.: «Мусимо протестувати проти будь-яких спроб поставити під сумнів наші права на цілісність державної території Польщі... Східна Малопольща є територією зі змішаним населенням (українці, поляки, євреї), котре скоріше буде прагнути належати до демократичної Польщі, аніж до України – країни молоді і тому більш націоналістичної».

Можна погодитися із думкою авторів дослідження, що, по суті, ідея уряду щодо відновлення післявоєнної Польщі в кордонах до вересня 1939 р. була ілюзорною. Здійснивши спроби налагодити

контакти з певними громадськими та політичними організаціями українського національного руху, намагаючись залучити їх до спільної боротьби з окупантами за звільнення поневоленої Польщі, уряд В. Сікорського не пропонував взамін жодних реальних поступок. Тому, як справедливо відмічають автори, така позиція була неприйнятною для української сторони та зводила нанівець двосторонні контакти.

Для західних союзників Польщі першочерговим завданням, підсумовують вчені, попри усі підписані домовленості й дані обіцянки, було не надання військової допомоги Речі Посполитій, а прагнення втримати СРСР на нейтральних позиціях в їхньому протисторстві з Німеччиною.

Рецензоване дослідження написане на високому науковому рівні. У книзі вміщено перелік умовних скорочень, добре розроблений іменний покажчик (с.277–293), який додає зручності у користуванні текстом дослідження.

Загалом позитивно оцінюючи монографію батька і дочки Трофимовичів, все ж таки слід вказати на деякі її недоліки. Суперечливим у ній є використання авторами з'єданого написання назви Польської держави у міжвоєнний період – «Річпосполита», тоді як у попередній історіографії поширеним є використання усталеної назви – «Річ Посполита». Окрім зазначеного, працю можна було б проілюструвати світлинами дипломатів, політичних діячів, а також документами. Деякі розділи монографії перевантажені цитатами (с. 118–121).

Підсумовуючи, потрібно зазначити, що сучасна українська історіографія поповнилася цінним історичним дослідженням, великою фундаментальною працею, в якій на нових методологічних засадах комплексно досліджено місце і роль українського питання у зовнішньополітичних концепціях Польської держави та Радянського Союзу у 1938–1939 рр.